

मधि

का

न
वज्रिंत्सहस्रं सूर्या अननूजातमष्टरोदसी ॥ यदितद्रं दशतंदिवः शतं भूमयः प्रतिमा
नानि स्युर्नत्वा वज्रिंत्सहस्रं सूर्याद्यावाष्टथि व्यावयवभ्यश्रुवीमित्यथैषादित्यस्य
॥ २ ॥ ॥ यदुदं चोदृषाकपे गृहमिंद्रजगंतनु ॥ का १ स्य पुल्वधो मृगः कर्म गंजन
यो पनो विश्वस्मादिंद्रउत्तरः ॥ यदुदं चोदृषाकपे गृहमिंद्रजगमंत कस्य पुल्वधो मृ
गः कसव दी मृगो मृगो माष्टर्गतिं कर्मणः कमगदे रं जन यो पनः सर्वस्माद्यंद्र
उत्तरस्तमेतद्रूमलादित्यमथैषादित्यरश्मीनां ॥ ३ ॥ ॥ विहि सो तो रस्तक्षतनेंद्रं
देवममंसत ॥ यत्रामंददृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखविश्वस्मादिंद्रउत्तरः ॥ यस्य
तहि प्रसवायनयेंद्रं देवममंसत यत्रामदृषाकपिर्य ईश्वरः पुष्टेषु मत्सखाम
मसखामदनसखायेनः सखायस्तैः सह तिवा सर्वस्माद्यंद्रउत्तरस्तमेतद्रूम

ता

॥ ६९ ॥

पोषेषु

मुषस्तच्चित्रमेताउत्याः सुकिंशुकं वृषाकपाय्यागस्तुत्त्वष्टादुहित्रे सविता विश्वारूपा
 णिप्रातर्जितमुदुत्यं चित्रं शुक्रं ते पथस्यथ इदं विष्णुर्विश्वानरो व्याख्यातो विश्वानरस्य
 येनापावकेति चतुष्टयं केश्याग्निं त्रयः केशिनः पुनरो हि यस्मिन् चक्षोपावीरवीयद्विद्राग्नी
 पवित्रवत उत्तमो हि यस्मिन् त्रयः केशिनः पुनरो हि यस्मिन् चक्षोपावीरवीयद्विद्राग्नी
 लो देवानां भद्रो मासो यज्ञेन स्वर्गा देवा ज्मया अत्र रां नो भवन्तु देवानां प्रत्नीरुत ग्ना च
 तुषट् चत्वारिंशत् ॥ १४६ ॥ ॥ इति निरुक्ते द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ अ
 थ मा अतिस्तुतय इत्या चक्षते पिचां संप्रत्यय एव स्यान्माहात्म्या देवतायाः सोमि मे
 व प्रथममाह त्वमग्ने द्युभिस्त्वमा शुशुक्षणि रिति यथैतस्मिन् सूक्ते न हित्व दोरे निमिष
 श्वने श इति वरुणस्याथैषैंद्रस्य ॥ १५ ॥ ॥ यद्यावदंड इतेशतं शतं भूमि रूतस्युः ॥ नत्वा

आदित्यमथैषाश्विनोः॥४॥ ॥ सृण्येवजर्मरीतुफरीतूनतोशेवतुफरीपफरीका॥ उद
 न्यजेवजेमनामदेरूतामेजराखजरंमरायु॥ सृण्येवेतिद्विविधासृणिर्मवतिमतीचहं
 ताचतथाश्विनोचापिमतीरोजर्मरीभर्तारावित्यर्थःस्तुफरीतूहंतारो॥ नैतोशेवतुफरी
 पफरीका॥ नितोशस्यापत्यंनैतोशंनैतोशेदतुफरोक्षिप्रहंतारो॥ उदन्यजेवजेमनाम
 देरू॥ उदन्यवजेवेत्युदकजेइवरत्नेसामुद्रेबांद्रमसेवाजेमनेजयमनेजेमनामदे
 रू॥ तामेजराखजरंमरायु॥ एतज्जरायुजंशरीरंशरदमजीर्णमथैषासोमस्य॥५॥
 तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः॥ तरत्समंदीधावति॥ तरतिसपापंमंदीय
 स्त्रैतिधावतिगच्छत्यूर्ध्वं गतिं॥ धारासुतस्यांधसः॥ धारयाभिषुतस्यसोमस्यमं
 त्रपूतस्यवाचास्तुतस्याथैषोर्या॥६॥ ॥ चत्वारिष्टंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्वेस

यज्ञ

सर्व

सि

सहस्तासोअस्या॥ त्रिधाबधोवृषमोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यंआविवेश॥ चत्वारिंशं
मेतिवेदावा एतउक्तास्त्रयोस्यपादइतिसवनानित्रीणिद्वेशीर्षेप्रायणीयोदयनी
येसप्तहस्तासःसप्तछंदोत्रिधाबधस्त्रेधाबधोमंत्रब्राह्मणकल्पेवृषमोरोरवीति
रेखणमस्यसवनक्रमेणऋग्भिर्ऋजुभिः सामभिर्यदेनमृग्भिःशंसंतियजुर्भिर्
जंतिसामभिस्तुवंतिमहोदेवइत्येषंहिमहांदेवोयद्यज्ञोमर्त्यंआविवेशेत्येषहि
मनुष्यानाविरातियजनायतस्योत्तराभ्यमेनिर्वचनाया॥७॥ ॥स्वर्यंतोनापेक्षं
तआद्यारोहंतिरोदसी॥यज्ञंयेविश्वतोधारंसुविद्वांसोवितेनिरो॥स्वर्गंछंतइजाना
वानेक्षंतेतेमुमेवलोकां गतवंतमीक्षंतमिति॥आद्यारोहंतिरोदसी॥यज्ञंयेविश्व
तोधारंसुविद्वांसोवितेनिरइत्यैषावांचप्रवदितेव॥८॥ ॥चत्वारिवाक्प

वृषतोधारं

॥६२॥

परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ गुहात्रीणि निहितानि गयंति तुरीयं
ना सोममुष्यावदंति ॥ चत्वारि वाचः परिमितानि पदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मेधा
विनो गुहायां त्रीणि निहितानि नार्थं वेदयन्ते गुहागृहते स्तुरीयं त्वरते । कतमानि च
त्वारि पदान्योकारो महाव्याहृतयश्चेत्येवार्थनामाख्याते चोपरार्गनिपाताश्चेति वे
याकरणमंत्रः कृत्यो ब्राह्मणं चतुर्थं वा वैरि कीर्तिषाक्षिकऋषो यत्तं पिसामानि च
तुर्थं व्यावहारिकीति नैरुक्ताः सर्पाणां वाग्वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थं
व्यावहारिकीत्येकं पशुपुत्रणवेषु मृगेषां तन्निचेत्यात्मप्रवदाऽपि ब्राह्मणं स
वतिसावैकं सृष्टा चतुर्थं धीय भवदेवैव लोकेषु त्रीणि पशुपुत्रुरीयं या
दृशिव्याः प्राग्नौ सारथ्यं तरेयां तरिक्षे सावा यो सावामदेवो यादिवि सादित्ये साह

होतुस्तस्मिन् यित्ना वथ पशुपुततो या वा गत्यार्यततां ब्राह्मणे षडधुस्तस्माद्ब्राह्म
णा उभयो वाचं वदंति ॥ याच देवानां याच मनुष्याणां मित्येथैषाक्षरस्य ॥ ९ ॥ ॥
ऋचो अक्षरे परमेव्यो मन्यस्मिन् देवा अधि विश्वे नि षेडुः ॥ यस्तं न वेद किं भूवा करि
ष्यति य इति द्विदुस्त इमे समासते ॥ ऋचो अक्षरे परमेव्यवने यस्मिन् देवा अधि नि षेण्डाः
सर्वे यस्तं न वेद किं सक्वा करिष्यति य इति द्विदुस्त इमे समासत इति विदुषमुपदिश
ति कतमत्तदेतदक्षरमोमित्येषा वा गतिशाक पूर्णिर्ऋचश्च हाक्षरे परमेव्यवने धी
यंतं नाना देवतेषु च मंत्रेष्वेतद्यथा एतदक्षरं यत्सर्वं त्रयी विद्यां प्रतिप्रतीति च ब्राह्म
णं ॥ १० ॥ ॥ आदित्य इति पुत्रः शाक पूर्णे रेणुर्भवति यदेनमर्चंति प्रत्युचः सर्वा
णि भूतानि तस्य यदन्य भन्मंत्रेण स्तदक्षरं भवति रश्मयो त्रदेवा उच्यंते य एतस्मिन्नि

धिनित्यण्ड इत्यधिदेवतमथाध्यात्मं राभमंत्रं न ७ चतेयदेनेनार्चति प्रत्युचः सवाणी दि
यापितस्ययदविनाशिधर्मतदक्षरं भवतींद्रियाण्यदेवा उच्यंते यान्यस्मिन्नात्मं ने कंभ
वंतीत्यात्मप्रवादाः ॥११॥ ॥ अक्षरन्नक्षरति नक्षीयते वाकृक्षरं भवति वा बोक्षति वा
स्नेयानस्यां जनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसागान्दत्ययं मंत्रार्धचिंतायूहो भूल्हो पिश्रुति
नोपितर्कतो न तु पृथक्त्वेन मंत्रानिर्वक्तव्यं प्रकरणरा एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्षभूष
कु स्य नृषेरतपसो वा पारोवर्यवित्सुतुर्खं । दितु पुभूयो विद्यः प्रशास्यो भवतीत्युक्तं पुरस्ता
नानुष्ठावाक्रुषिष्कामत्सु देवान्ब्रुवन्को न क्रुषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमं पि प्रा
यच्छन्मंत्रार्धचिंतायूहमभ्यूढं तस्माद्यदेव किंचान्नूत्रानोभ्यूहत्यार्थतद्भवति ॥१२॥ ॥
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्वा स्मृणाः संयजंते संखायः ॥ अत्राह त्वं विजुह्वेद्याभिरोह ब्र

स्मरणो विचारं त्युत्वे ॥ हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते समानाख्याना ऋत्विजो
राहत्वं विनूतुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्राह्मणानुहब्रह्माणुहएषां ब्रह्मेति
वासेयं विद्याश्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीक्षितव्यंतदिदमायुरिष्ठतानि निर्वक्त
यंतस्माच्छंदः सुशेषां उपेक्षितव्या अथागमो यायां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्तद्वाच्य
मनुभवत्यनुभवति ॥ १९३ ॥ ॥ यथष्टं खळं ॥ ॥ अथेमायद्यावो यदुदं चो
विहिसो तोः सृण्येव तत्सचत्वारिवांगो अक्षर आदित्य इत्यक्षरं नक्षरति हृदा त
ष्टेषु त्रयोदश ॥ ॥ इति निरुक्ते सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ख्यातं देवं तं यज्ञांगं चाथातुर्ध्वं
मार्गगतिं चारव्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टाथैतदनु प्रवदंत्यथैतं
महांतमात्मानमेषर्गणः प्रवदंतींद्रं विब्रं वरुणमग्निमां हरिं ॥ ॥ यथैष महानात्मा

॥ ६४ ॥

ॐ विद्मः

तमिहासायात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मिज्जन्मनो जातवदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येता आ॥
॥१॥ ॥ अग्निरस्मि जन्मनो घृतं मे चक्षुरमृतं न आसन् आर्कस्त्रिधा तूरज सो वि
मानो जस्रो घृमो हविरस्मि नाम ॥ अहमस्मि प्रथमजा कुतस्य पूर्वदेवेभ्यो अमृत
स्य नाभिः यो माददाति स इदेव मा ॥ अहमन्नमन्नमदंतम (धी) तिसह शात्वा
प्रादुर्बभूवैवंत व्याजहाराय तमात्मा ॥ मभ्यात्मजमंति कमन्य मा आचक्ष्वे
ति ॥ ॥ अपश्यंगो पामनिपमानुमाचुपराचयुतिभिश्चरन्तः ॥ ससंधीचीः
सविष्ट्रीर्वसान् आवरीवर्तिभुवनेष्वंतः ॥ आवरीवर्तिभुवनेष्वंत इत्यथैष महा
नात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परंत ब्रह्मतत्सत्यंतत्सलिलंतदव्यक्तंतदस्पृशंतदरूपं
तदरसंतदगंधंतदमृतंतदुक्तंत निष्ठात्मा सैषा भूतप्रकृतिरेत्येकेतत्क्षे

महा

तत्रेदशानाक्षेत्रं मनुप्राथम्येनिरात्मजमथैषं नात्मात्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति सत्त्वं
तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितोरजस्तमसी इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुद्ध्यतो
विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञ एव क्वाय कल्पते प्रतिभाति लिंगो महानात्मा तमो लिंगो वि
द्या प्रकाशालिंगं स तमोऽपि निश्चयलिंगा आकाशः ॥ २॥ ॥ आकाशगुणः
राक्ष आकाशादायुर्द्विगुणस्पर्शनं त्रयोऽप्योतिस्त्रिगुणं रूक्षेण ज्योतिष आपश्च
तुर्गुणारसेनाभ्यः पृथिवी पंचगुणागं त्रेन पृथिव्या भूतंगाम सखा वरजंगमास्तदेत
दहयुगसहस्रं जागर्तितस्थाने सुषुप्त्यं न निप्रत्याहरति स्तग्रामाः पृथिवी मपि
यंति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाशं माकाशो मनो मनो विद्या
विद्यामहंतमात्मानं महानात्मा प्रतिभाति भा प्रकृतिं सा स्वपितियुगसहस्रं रा

॥ ६॥

अस्तावेतावहोरात्रावजसं परिवर्तते सोऽस कालस्तदेतद्दर्शयति युगसहस्रपर्यंतं महर्षे
ह्यणो विद्महे सत्रियुगसहस्रांतांते होरात्रा विदेजना इति ॥ ४॥ ॥ तं परिवर्तमानमन्योन्य
प्रवर्तते स एषादृष्टा विभक्तातिमात्रो ह्यसि गम्यते समिध्या दर्शने दंपातकं महाभूतेषु
अथोपवाकाशाद्वायोः प्राणश्चक्षुश्च दकारं च तेजसोऽप्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्तिः पार्थि
वोऽस्त्वष्टौ गुणान्विद्या त्रीन्मातृ तस्त्री न्यित्तोऽस्मिन्नायु मज्जानः पितृ तस्त्वष्ट्रमांसं शोणि
तानि मातृ तो ज्ञपानमित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि ह्यस्तः ॥ ५॥ ॥ स य
द्यनुरुध्यते तन्न वतियदि धर्मो नुरुध्यते तद्देवो भवतियदि ज्ञानमनुरुध्यते तदमृतो
भवतियदि काममनुरुध्यते सं च यवतश्च मां योनिं सं दध्यात्तदिदमत्र मतं श्लेष्मारे
तसः संभवति श्लेष्मणोरसोऽस्माच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदोमेदसं स्नावा
स्तान्ब्रह्मोऽस्ती न्यस्त्रिभ्यो मज्जा मज्जातोरेतस्तदिदं यो नौरेतः सितं पुरुषः संभवति शु

कातिरेकेपुमान्भवतिशोणितातिरेके स्त्रीभवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रमि
न्नेनयमो भवति शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्चतत्कथमिदं शरीरं प
रं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरात्रौ षितं कललं भवति पंचरात्राद्बुद्धः सप्तरात्रौ तेशी व
द्विः सप्तरात्राद्बुद्धः पंचविंशतिरात्रैस्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिणो भव
ति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यंते मासत्रयेण ग्रीवा व्यादेशो मासचतुष्टयेण त्वग्व्या
देशः पंचमेमासेन खरो मव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकांक्षिश्रोत्रौ च संभवति सप्त
मे च लज्जसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्या च नवमे सर्वंगसंपूर्णो भवति मृत
श्चाहं पुनर्जितो जातश्चाहं पुनर्मृतः ॥ नाना योनिस्तस्मात्पि मयो भित्ता नियोनि
वे ॥ अहं विविधा भुक्ताः पीता नाना विधा लज्जनाः ॥ मातरो विवेधा दृष्टाः

॥ ६६ ॥

पितरः सुहृदस्तथा॥ अवाङ्मुखः पीडयमानो जंतुश्चैव समन्वितः॥ सारव्ययोगं सम
भ्यं स्येत्युखं वा पंचविशकमिति ततश्च दशमे मासे प्रजायंते॥ ज्ञातश्च वायुना स्पृ
ष्ट्वा ज्ञानं स्मरति जन्म मरणं तं च शुभाशुभं तं चैव न छरीरस्य ग्रामाण्यं॥ ६॥ ॥ अ
ष्टोत्तरं संधिरातमष्टकपालं शिरः संपद्यते षोडशवपायलानि नवस्नायुशता
निसप्तशतं पुरुषस्य मर्मणां मर्धं च न स्त्रोमाणि कोट्यो हृदयं द्व्यष्टकपालानि
द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ द्व्यष्टं सुपणं तितो पृष्ठं गुदपाद्ये तन्मूत्रपुरीषं क
स्मादाहारपानसिक्तत्वाद्बुधपचितकर्मणा वन्यो न्यं जायेते इति तं विद्या कर्मणी स
धन्वारं ते ते पूर्वप्रज्ञानमहत्यज्ञानतमसिमग्नौ जरा मरणक्षुत्तिपासाः शोकक्रोधला
समोहमदमयमत्सरहर्षविषादेर्थासूयात्मकैर्द्वैतैरभिभूयमानोऽस्मादार्जवंज

वीष्णावातं निर्मुच्यते सोऽस्मापान्तं महाभूमिका वच्छरीरा त्रिमेवमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधि
 शरीत्यतेजसं शरीरं हत्वा कर्मणो गुरुत्वं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं प्रतिपद्य
 ते ॥ ७ ॥ अथ ये हिंसा माश्रित्य विद्यामुत्तज्यं महत्तपस्तेऽपि रेचिरेण वेदोक्तानि वा क
 र्माणि कुर्वन्ति ते धर्ममभिसंसर्वन्ति धूमाश्च ज्ञानेन पक्षीयमाणं पक्षमपक्षीयमा
 णं पक्षादक्षिणायनं दक्षिणायनां मित्तलोकं द्रुमसंघं द्रुमसेवायं वार्योर्दृष्टिं
 दृष्टे रेषधयश्चैतद्द्रुमा तस्य संक्षये पुनरेवमं लोकं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ अथ
 ये हिंसा मुत्तज्य विद्या माश्रित्य महत्तपस्तेऽपि रेचानोक्ता निवाकर्माणि कुर्वन्ति ते विर
 भिसंभवत्यर्चिषो हरहृद्भाष्यमाणं पक्षमाप्यमाणं पक्षादुदगयनमुदगयना
 दिदं लोकं देवल्लोकाददित्यमादिदैद्युतं वैद्युताग्निं न संमानसः पुरुषो भूत्वा ब्रं

पितृलोका

६७

सुलोकमभिसंभवन्ति तेन पुनरावर्तते शिष्टादं दशकाय तद्दं न जानन्ति तस्मादिदं वे
त दिव्यमथाप्याह ॥ १॥ ॥ नतं विदाथ य इमं जानान्यद्युष्माकमन्तं वभूव ॥ नीहारे
ण प्राचता जल्यो चासुतपउक्थशासश्चरन्ति ॥ नतं विद्या विदुषो यमेवं विद्वां
सो वदंत्यक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमन्तरमन्य देवा मन्तरं वभूवेति नीहारेण
प्राचतास्तमसा जल्यो चासुतपउक्थशासः प्राणं सूर्यं यत्पथ गामिनश्चरन्त्यविद्वांसः
क्षेत्रं मनुप्रवदंत्यथा हो विद्वांसः क्षेत्रं शोनु कल्पते तस्य तपसा सहा प्रमादमेत्यथा वे
दो भवन्ति ते मा संततमिच्छेत्तेन सख्यमिच्छेदेष हि सर्वाश्रेष्ठं संजानाति भूतं भवद्भवि
ष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायते सर्वा कस्मात्सख्यते सह भूतेन्द्रियैः शरीरं महाभूता
नि संद्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति सतस्तस्य यदापः प्रतिष्ठाशीलमुपशम आत्मा ब्र

इति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठते बंधोऽज्ञानकृतो यात्मनो महतः प्रथमं
भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ॥ १० ॥ ॥ हंसः। घर्मः। यज्ञः। वेनः। मेधः। कृमिः।
भूमिः। विष्णुः। प्रभुः। शंभुः। राभुः। वधकर्म। सोमः। भूतं। भुवनं। भविष्यत्। आपः।
महत्। योम। यशः। महः। सण्कं। स्मृतीकं। स्मृतीकं। सतीकं। सतीनां गहनं। गभीरां
गद्वरं। कं। अन्तः। हविः। सद्यः। सदनं। क्रुतं। योनिः। क्रुतस्य योनिः। सत्यं। नारां। हविः।
रयिः। सत्। पूर्णं। सर्वं। अक्षितं। बर्हिः। नाम। सूर्यः। अयः। पवित्रं। अमृतं। इंदुः। हे
मास्वः। सर्गाः। शंबरं। अंबरं। वियत्। योम। बर्हिः। धन्वा। अंतरिक्षं। आकाशं। आपः।
पृथिवी। भूः। स्वयंभूः। अधा। पुष्करं। सगरः। समुद्रः। तपः। तेजः। सिंधुः। अर्णवः।
नाभिः। रुद्रः। उद्धृतिः। परः। किं। ब्रह्म। वरेण्यं। हंसः। आत्मा। भवति। वधंत्य

पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणां ॥ श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सो
मः पवित्रमत्येतिरेभन ॥ ब्रह्मा देवानां मित्येष हि ब्रह्माभवति देवानां देवैर्कर्मणा न
मादित्यरश्मीनां पदवीः कवीनां मित्येष हि पदवीति कवीनां कवीयमानानां मादि
त्यरश्मीनां मृषिर्विप्राणां मित्येष हि ऋषिणो भवति विप्राणां व्यापनकर्मणां मा
दित्यरश्मीनां महिषो मृगाणां मित्येष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणां मा
दित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणां मिति श्येनो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो
गृध्राणां भवति गृध्यते स्त्वनकर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति स्वधितिर्व
नानां मित्येष हि स्वयं कर्मण्यादित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणां मादित्यर
श्मीनां सोमः पवित्रमत्येतिरेभन ॥ नित्येष हि पवित्रं रश्मीनां मत्येति स्तूयमा

द्वानं। यद्वा हि ध्या। शरीराणि। अवयवं च संकुसुते। यज्ञः। आत्मा। भवति। यदेनं तन्वते
थैतं महान्तं मात्मानमेतानि सूक्तान्वेताः चोनुप्रवदंति ॥११॥ ॥ सोमः पवते जनि
तामतीनां जनिता दिवो जनिता एथिव्याः ॥ जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनिता इन्द्रस्य जनि
तोत विष्टेणाः ॥ सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवना जनितामतीनां प्रकाशकर्मणा मादित्य
रश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणा मादित्यरश्मीनां एथिव्यां प्रथनकर्मणा मादित्यरश्मी
नामग्नेर्गतिकर्मणा मादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणा मादित्यरश्मीनामिंद्र
स्योश्चर्यकर्मणा मादित्यरश्मीनां विष्टेणार्चासिंकर्मणा मादित्यरश्मीनामित्यधि
दैवतमथाध्यात्मं सोम आत्मा येतस्मादेवेंद्रियाणां जनितेत्यर्थः ॥ अपि वा स
र्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥१२॥ ॥ ब्रह्मा देवानां

नरुषएवैतत्सर्वमक्षरमित्याधिदेवतमथाध्यात्मं ब्रह्मादेवानामित्ययमपि
ब्रह्माभवति देवानां देवन कर्मणा मिंद्रियाणां पदवीं कवीनामित्ययमपि पदं वेति
कवीनां कवीयमानानां मिंद्रियाणां मृषिर्विप्राणामित्ययमपि ऋषिणो भवति
विप्राणां व्यापन कर्मणा मिंद्रियाणां महिषो मृगाणामित्ययमपि महानृभव
ति मृगाणां मार्गण कर्मणा मिंद्रियाणां शूरेनो गृधाणामिति शूरेन आत्मा भव
ति शूराय ते शूरीन कर्मणो गृधाणां मिंद्रियाणि गृध्यते शूरीन कर्मणो यान्यस्मिंस्तिष्ठ
ति स्वधितिर्वनामित्ययमपि स्वयं कर्मण्यात्मनि धत्ते वनानां वनन कर्म
णामिंद्रियाणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्ति त्ययमपि पवित्रमिंद्रियाण्येति
स्तूयमानो यमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे ॥५३॥ ॥ तिस्त्रोवाच ॥

॥१७०॥

ईरयति प्रवद्विर्भूतस्य धाति ब्रह्मणो मे नीषां ॥ गावो यंति गोपतिं पृच्छ्यमानाः
सोमं यंति मतयो वावशानाः ॥ वहिरादित्यो भवति सति स्त्रोवाचः प्रेरयत्ययो
यज्ज्ञाष सामान्य तस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्ष
रमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं वहिरात्मा भवति सति स्त्रोवाच ईरयति प्रेर
यति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो मतान्ययमेवे
तत्सर्वमनुभवत्यात्मगातिमाचष्टे ॥१४॥ ॥ सोमं गावो धेनवो वावशानाः
सोमं विप्रामितिभिः पृच्छमानाः ॥ सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे ऊ
कीः स्त्रिष्टुप्तः सन्निवन्ते ॥ शतसुव सोमं गावो धेनवो रथमयो वावश्यमानाः
कामयमाना आदित्यं त्येवमेव सोमं विप्रारथमयोमितिभिः पृच्छमा

॥१७०॥

नाः कामयमाना आदित्यं यंत्येव मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवाकांश्च वि
ष्टुमश्वसन्नवंते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवंतीत्यधिदेवतमथाध्यात्ममे
त एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वा वशममानानि कामयमानान्यात्मानं यंत्ये
व मेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यंत्ये
व मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इममेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सन्नवंते तान्मे
तस्मिन्नात्मकं नैकं भवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १५ ॥ ॥ अक्रांत समुद्रः प्रथ
मे विधर्मं जनयन् अजा भुवनस्य राजा ॥ रुषा पवित्रे अधिसानो अव्ये रूह सो
मो वा रुधे सुवान इन्द्रः ॥ अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः परमेव्यवने वर्षं कर्म
णा जनयन् अजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा रुषा पवित्रे अधिसानो अव्ये रू

॥७१॥

हत्सोमोवारधेसुवानइंद्रित्यधिदैवतमथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्रआत्माप
रमेव्यवनेज्ञानकर्मणाजनयन्मृजाभुवनस्यराजावृषापवित्रेअधिसोमोव्येव सर्वस्यराजा
हत्सोमोवारधेसुवानइंद्रित्यात्मगतिमाचष्टे ॥७२॥ ॥महत्तत्सोमोमहि
षश्चकारापांयद्गप्तेवृणीतदेवान् ॥ अदधादिंद्रेपवमानओजोजनयत्सूर्ये
ज्योतिरिंद्रः ॥ महत्तत्सोमोमहिषश्चकारापांयद्गप्तेवृणीतदेवानाधिपत्य
मदधादिंद्रेपवमानओजोजनयत्सूर्येज्योतिरिंद्रात्मा ॥७३॥ ॥विधुं
दद्राणंसमनेबहूनांयुवानंसंतंपलितोअमार ॥ देवस्यपश्यकाव्यंमहि
त्वाइदममारसद्यःसमाना ॥ विधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशीलं
वायुवानंचंद्रमसंपलितआदित्योगिरितिसद्योम्रियतेसदिवस

रादित्यइंद्र

॥७१॥

मुदितेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्रा णंद मनशीलं युवानं महं
तं पलित आत्मा गिरतिरात्रौ भ्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १८ ॥ ॥
साकं जानां सप्तथमादुरेकं जंषलिद्युमा ऋषयो देवजा इति ॥ तेषां मिष्टानि विहि
तानि धाम रास्त्रात्रैरेजंते विद्वतानि रूपराः ॥ सहजातानां षण्णामृषीणामा
दित्यरश्मयस्तेषां मिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवागतानि वा मतानि वानता
निवाद्भिः सह संमोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि ज्योतीषितेभ्यः परादित्यः
स्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सहजातानां षण्णामिंद्रि
याणामात्मा सप्तमस्तेषां मिष्टानि वाकांता निवाक्रांता निवागतानि वामता
निवानतानि वान्नेन सह संमोदंते यत्रैतानि सप्त ऋषीणानि इंद्रियाण्येभ्यः ॥

त परात्मायान्यैः स्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ १९ ॥ ॥ स्त्रियः सती स्तां उमेपुं
 स आहुः पश्य दक्ष ण्वान विचेत दंधः ॥ कविर्यः पुत्रः स इमा वि के त य स्ता वि ज्ञा ना
 त्स पितु ष्यि ता स त् ॥ स्त्रिय एवेति ताः शब्द र्प रू प र स गंध हारि ण्य ता अमुं पुं
 शब्दे नि राहारः प्राण इति पश्य न्कृष्ण न वि ज्ञा ना त्पंधः कविर्यः पुत्रः स इमा ज्ञा ना ति
 यः स इमा ज्ञा ना ति स पितु ष्यि ता स दित्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २० ॥ ॥ सप्तार्धगुणां
 व न स्य रे तो वि ष्णोः स्तिष्ठंति प्रदिशा वि धर्मिणि ॥ ते धी ति भि र्म न सा ते वि पृश्चितः
 परिभुवः परिभवंति विश्वतः ॥ सप्तैतानादित्य रश्मी न य मा दित्यो गिर ति मध्यस्थ
 नोर्ध्व शब्दे य त ए त स्मिं स्तिष्ठंति ता नि धी ति भि र्म न सा च वि पर्ययंति परिभु
 वः परिभवंति सर्वाणि कर्माणि वर्ष कर्म णे त्यधि देव त म था ध्या त्मं स ज्ञे मा

त्मा नीड्रियाणि प्रयमांगि रति मध्यस्थानोर्ध्वराक्षो यान्यसिं स्तिष्ठति तानि धीतिभिश्च
 मनसा च विपर्ययंति परिशुवः परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मणोऽप्यात्मगति
 माचष्टे ॥ २१ ॥ ॥ न विजानामि यदि वेदमस्मि निष्पन्नः सन्तद्धो मनसा चरामि ॥ न
 हि विजानान्बुद्धिमतः पुत्रः परिवेदयंते यमादित्यो यमात्मा ॥ २२ ॥ ॥ अपाङ्गः
 प्राङ्गेति स्वधया गृहीतो मर्त्यो मर्त्येनास्योनिः ॥ ताराश्चंता विह्वलीना विर्यन्तान्य
 न्यं वै विव्युर्न विव्युरन्यं ॥ अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृहीतो मर्त्य आदित्यो म
 र्त्येन चंद्रमसा सह तौ राश्वहामिनौ बुद्धगामिनौ पश्यत्यादित्यं चंद्रमसमित्युधिदे
 वतमथाध्यात्ममपञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृहीतो मर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा
 सह तौ राश्वहामिनौ विश्वगामिनौ बुद्धगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं नम इत्यात्म

विश्वगामिनौ

वा

गतिमाचष्टे ॥ २३ ॥ ॥ तदिदं सधुवनेषु ज्येष्ठं यतो जशउग्रस्त्वेष नृमणः ॥ सद्योज
ज्ञानो निरिणातिशत्रून् ननु यं विश्वे मदंत्युमाः ॥ तद्भवति भूतेषु धुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं
न यतो जशउग्रस्त्वेष नृमणो दीप्तिमणः सद्योजज्ञानो निरिणातिशत्रून् नितिरिणातिः
प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा वानुमदंतियं विश्वं उमा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं तद्भ
वति भूतेषु धुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं तपो जायत उग्रस्त्वेष नृमणो ज्ञाननृमणः सद्योजज्ञा
नो निरिणातिशत्रून् नितिरिणाति प्रीतिकर्मा दीप्तिकर्मा नुमदंतियं सर्वं उमा इत्या वा
त्मगतिमाचष्टे ॥ कोऽयं यं ते धुरिगाः क्रतस्य शिमीवतो भामितो दुर्हणाय नू ॥ आ
सं निष्कृन्तुस्त्वशो मयोक्तव्य एषां कृत्या मृणाधत्स जीवात् ॥ कक्षादित्यो धुरिगा
यं ते रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षान् सून्य सुनवंतीषु निषुण्वन्ति मयो

भूनि सुख भूनि यद्मं संसृजतं वेदकथं सजीवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं कश्चात्मा धुरि
गायुंक्त इन्द्रियाणि कर्मवतो भानुमतो दुःखधर्मानसून्यसुनवंती भूनिषु पावति म
यो भूनि सुख भूनि यद्मं संसृजतं वेदचिरं जीवतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २५ ॥ ॥
क ईषते तु ज्यते को विषाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ॥ कस्तो काय क इमां योतरा
येधि ब्रवेत्तन्वेत् को जनाय ॥ क एव गच्छति को ददाति को विप्तेति को मंसते संतमि
ंद्रं कस्तो कायापत्याय महते च नोरणाय रमणीयाय दर्शनीयाय ॥ २६ ॥ ॥
को अग्निमीदेह विषाद्यते न स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवैः ॥ कस्मै देवा आवहा
ना रुहो मको मंसते वीति होत्रः सुदेवः ॥ कष्मादित्यं पूरयति हविषा च घृतेन

देव चसुचायजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिरितिकस्मै देवाऽवावनाशुहोमार्थान्कोमंसतेवीति ह
होत्रः सुदेवः कल्याण इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं कः आत्मानं पूरयति हविषा चष्ट
तेन चसुचायजाताऋतुभिर्ध्रुवेभिरितिकस्मै देवाऽवावहानाशुहोमार्थान्कोमंस
तेवीति होत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ २७ ॥ ॥ त्वमंगप्रशंसि
षो देवः शविष्ठमर्त्यं ॥ न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दि तेंद्रब्रवीमितेवचः ॥ त्वमंग
प्रशंसी देवः शविष्ठमर्त्यं न त्वदन्योस्ति मघवन्पातावालयितावाजेतावासुरवीयता प
वेंद्रब्रवीमितेवचस्तुतियुक्तं ॥ २८ ॥ ॥ हंसः शुचिषद्वसुरंतरिक्षसधोतवेदि
षदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरस हंत सव्यो मसदजागेजाऋतुजा अद्रिजा
ऋतं ॥ हंस इति हंसाः सूर्यरश्मयः परमात्मा परं ज्योतिः पृथिव्यामेति व्याप्तं ॥ ११७४ ॥
वी

सर्वव्याप्तं वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमंडलेनेतित्ययतीति हं सयंत्ययतीति हं साः परम
हं साः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूतगभीरवसतीति त्रिभिर्वसतीति वारश्मिर्वसतीति
वावन्दिर्वसतीति वासुवर्णरेतः पूषागभीरिसेति रिभंतावनकुटिलगनिकुटंतारि
संतान्तरिक्षाचरत्पथान्तरिक्षा चरदिति दिवि सुविगमनं वासुमानुः सुप्रभूतो होता
दित्यस्य गता भवं तित्यतिथिर्दुरोणसद्रवं सर्वैरसाविकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति व
न्दिर्विकर्षयति वननं भवत्यश्वगोजा अद्रिगोजा धरि त्रिगोजाः सर्वे गोजा कृतजा
बुद्धशब्दासवंति निगमो निगमव्यतिभवत्युषे निर्वचनाय ॥ २९ ॥ ॥ द्वा सुपुष्पा
सयुजा सरवाया समानं वृक्षं परिषस्यजाते ॥ तयो रन्यः पिप्यलं स्वादित्यनश्नं न
न्यो अभिवाकशीति ॥ द्यौर्द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ दुष्टतं पापं परिसासक

लोके ययतीति

२ सद्रूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदान्तमभ्यनन् यो

मित्याचक्षते सुपर्णासयुता सवखा येत्यात्मानंदुरात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जाय परमात्मानं
नेवृक्षं वक्षश्चारीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भूतान् न मनश्च न्यौ अभिवाक न
श्रीतीत्यात्मगतिमाचष्टे ॥ ३० ॥ ॥ आयाहीद्रपथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिममन्तोषा
गधेयं जुषस्व ॥ तत्तां जादुर्मातुलस्येव योषासागस्तेपैतृषस्यैव पापमिव ॥ आग
मिथ्यंति शक्रो देवतास्तास्त्रिभिस्तीर्थैभिः शक्रप्रतरेरीलितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्य
ज्ञमिममन्तोषा मध्येय ॥ शभागमगतीषोमभागाविंदो जुषस्व तत्तामैवं मातुलये
गकन्याभागं सत्तु केवसाया देवतास्तास्वखानेशक्रं निदर्शनं ॥ ३१ ॥ ॥ विप्रं वि
प्रासो वसे देवं मती सतु तये ॥ अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ विप्रं विप्रासो वसे विडुर्वेद
विंदते वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थितमकारसंहि

तमुकारं पूरयेन्मर्करनिलयंगतं विप्रप्राणेषु बिंदुसिक्तं विकसितं वह्नितेजः प्रभंक
नकपद्मेष्वमृतशरीरममृतजातस्थितममृतवाचामृतमुखेव दंति ॥ अग्निं गी
र्षिहवामहे ॥ अग्निं संबोधयेदग्निं सर्वादेवता इतितस्योत्तराष्ट्रयसे निर्वचना
या ॥ ३२ ॥ ॥ जातवेदसे सुनवामसोममरातीयतो निदहाति वेदः ॥ सनः पर्वद
ति दुर्गाणि विश्वानावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥ जातवेदस इति जातमिदं सर्वं स
चराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयं न्यायेनाहो सुनवामसोममिति प्रसवेनाभिषवाय य
सोमं राजानममृतमरातीयतो यज्ञार्थमिति सोमं निश्चये निदहाति दहति स
स्मी करोति सोमो दददित्यर्थः ॥ सनः पर्वदति दुर्गाणि दुर्गमनानि रुजानानि
नावेव सिंधुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिंधोः स्यंदनान् नदीजलदुर्गमिहा

॥७६॥

सं

कृत्वा तारयति दुरितात् अग्निरिति दुरिता नितारयति तस्यैषा परा भवति ॥३३॥ ॥
इदं ते न्याभिरसमान मुद्गिर्याः काश्वसिंधुं प्रवहंति नृचः ॥ सर्पे जीर्णा भिवत्त्वचं ज
हाति पापं स शिरकोऽप्युपेत्य ॥ इदं ते न्याभिरसमानाभिर्याः काश्वसिंधुं पतिं व
त्वानद्यो वहंति सर्पे जीर्णा भिवत्त्वचं यजति पापं त्यजं त्याप आप्नोति स्ताप
मेषा भवति ॥३४॥ ॥ अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव ब
धना नमृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अंबकं रुद्रं अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं
सुष्टु गंधिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकं अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव ब
धना नमृत्योः सकाशा न्मुंचस्व मां कस्मादित्येषा मितरेषा परा भवति ॥३५॥ ॥
शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमं तान् छतमुव संतान् ॥ शतमिंद्राग्नी सवि

॥७६॥

तावृहस्पतिः शतायुषाहविषेमंपुनर्दुः॥ शतं जीव शरदो वर्धमान इत्यपि निगमो भ
वति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयंति शतमेनमेव शतात्मानं भवति
शतमनंतं भवति शतमैश्वर्यं भवति शतमिति शतं दीर्घमायुः॥ ३६॥ ॥
मातेराधां सिमातुतयो वसोऽस्मान्कदाचन दाम्ना॥ विश्वाचन उपमिमीहि
मानुषवस्तु निचर्षणिभ्य आ॥ माचते धामानि माचते कदाचनः सारिषुः
सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्य हितो यमादित्यो यमात्मा अतदनु प्र
वदंत्यथैतं महंतमात्मानमेवर्गणः प्रवदति वैश्वकर्मणे देवानां ननु वयं जा
नाना सदासीन्तो सदासीत्तदानीमिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूत
सा जिज्ञासा ब्रह्मणः सारिष्टं सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेदानमो ब्रह्मणे

ॐ

॥१११॥
संयति

महतेभूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्मशुक्लमसीय ब्रह्मशुक्लमसीया ॥३१॥
॥५०॥ ॥ इति निरुक्ते उत्तर षट्के अष्टमोऽध्यायः ॥ ॥ व्याख्यातमग्निरस्मि
जन्मना पश्यंगोपा माकाशगुणैर्वर्तमानसयद्यनुरुध्यते शोचरमथ ये हिंसा मा
श्रित्याथ ये हिंसा मुत्सृज्य न तं हंसो घर्मः सोमः पवते ब्रह्मा देवानां तिस्रो वाच ईश
तिस्रो मंगवाक्त्रा न महत्तसो मो विधुंदद्राणं साकं जानां स्त्रियः सती सप्तार्धगर्भा
न विजानाम्य पाङ् प्राङ् तितदिदास क ईषते को अग्निमीदृत्त्वमंगहंसः शुचिष
द्वासुपर्णाया हीद्र विप्रं विप्रा सो जातं वेदस इदं तेन्या भिस्त्र्यंबकं शतं जीवमातेरा
धांसि सप्तत्रिंशत् ॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥ लक्ष्मीनृसिंहा
र्पणमस्तु ॥ ॥४॥ ॥

3
225

20 Vm

॥१११॥

206